Research Papers

भारतातील बालकामगाराच्या समस्यांचे स्वरुप

प्रा. एम. एस. ताकतोडे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
यशवंतराव चव्हाण कला व विज्ञान महाविद्यालय, मंगरुळपीर जि. वाशिम

प्रस्तावना :–

'मुले ही देवाघरची फुले', किंवा 'मुले ही राष्ट्राची संपत्ती आहे' किंवा आजची मुले ही उद्याचे नागरिक आहेत' हे विचार बालकाचे महत्व व मोठेपणा विषद करतात. हे विचार प्रत्यक्षात आणण्याच्या दृष्टीने आणि खासकरुन काही कारणांमुळे वाममार्गाला गेलेल्या अपचारी बालकांची आणि अनाथ, परित्यक्त व उपेक्षित असलेल्या बालकांची योग्य प्रकारे काळजी घेण्यासाठी, त्यांचे सरंक्षण करण्यासाठी, त्यांच्यावर उपचार करण्यासाठी तरतूद करण्याकरिता तसेच त्यांच्या विकासविषयक गरजा पुरविण्याकरिता व त्यांच्या हिताच्या बाबतीत दिल्या जाणाऱ्या अभिनिर्णयामध्ये केल्या जाणाऱ्या व्यवस्थेमध्ये त्यांना हितकारक असलेला दृष्टिकोन स्वीकारण्यासाठी आणि त्यांचे कायमस्वरुपी पुनर्वसन करण्याकरिता तरतूद करण्याच्या दृष्टीने एक सर्वसमावेशक कायदा करणे आवश्यक असल्याचे भारत सरकारला इष्ट वाटल्याने बाल न्याय अधिनियम 2000 हा कायदा दिनांक 30 सप्टेंबर, 2000 रोजी प्रख्यापित करण्यात आला आहे.

या कायद्यामध्ये, बालकांसाठी न्यायिक प्रबंध करणे, त्यांच्या विकासात्मक गरजांकडे लक्ष देण्याच्या उद्देशाने बालयंत्रणा बनविणे, त्यांचे वय निर्धारित करणे, त्यांची प्रकरणे लवकरात लवकर निकालात काढणे, समाज, स्वयंसेवी संस्था व स्थानिक संस्थांच्या मदतीने त्यांचे सामाजिक व मानसिकदृष्ट्याा पुनर्वसन करणे, त्यांच्यासाठी स्वयंसेवी संस्थांच्या मदतीने बालगृहे, विशेष गृहे, आधार गृहे, संरक्षक गृहे, बाल कल्याण समित्या, बालन्याय मंडळे इत्यादीची स्थापना करणे यासाठी तरतूद केली आहे. भारतातील इतर सामाजिक समस्याच्या तुलनेत विचारवंताचे, समाजशास्त्रज्ञाचे, मानसशास्त्रज्ञाचे, दुर्लक्ष झालेली समस्या म्हणजे बालकामगारांची समस्या होय.

2. बालकामगारांची व्याख्या :

भारतामध्ये अठरा वर्षावरील व्यक्तीला कायद्याने सज्ञान समजले जाते. तथापी, शारीरिक कष्ट, मोलमजुरीच्या संदर्भात हीच वयाची अट चौदा वर्ष इतकी आहे. भारतीय घटनेनुसार (24 वा परिच्छेद) ''चौदा वर्षाखालील कुणाही मुलाला कोणत्याही कारखान्यात किंवा अन्य कष्टप्रद कामावर ठेवता येणार नाही.'' इतरही अनेक कायद्यामध्ये अशाच प्रतिबंधक तरतुदी आहेत. उदा. 1948 च्या कारखाना कायद्यातील कलम 67 नुसार चौदा वर्षाखालील मुलांना कारखान्यात कामावर ठेवण्यास प्रतिबंध केला आहे. तरीही भारतात उद्योग व्यवसायाचे असे क्षेत्र क्वचितच असेल की जेथे मुलांना मजुरी करायला लावली जात नाही. दि कमिटी ऑन चाईल्ड लेबरने बालकामगारांची केलेली व्याख्या पुढीलप्रमाणे

''बाल लोकसंख्येतील असा भाग की जो स–वेतन किंवा विनावेतन काम करतो त्याला बाल–कामगार म्हणावे'' बालकामगाराच्या व्याख्येवरुन पुढील बाबी स्पष्ट होतात.

1) मुले कोणत्या तरी आर्थिक लाभाच्या कामात गुंतलेली असतात.
2) त्याला कराव्या लागणाऱ्या कामामुळे त्याच्या विकासात बाधा उत्पत्र होते.
3) या कामामुळे ही मुले विकासाच्या संधीला वंचित होतात.

बालकामगार समस्येचे स्वरुप :

भारताच्या सर्व राज्यांमध्ये ग्रामीण तसेच शहरी विभागातही वेगवेगळे व्यवसाय, व्यापार, उदयोगधंदे, हॉटेल्स, कारखाने, मळे, खाणी इ. ठिकाणी मोठया प्रमाणात बाल कामगार काम करत आहेत.दिल्ली, उत्तरप्रदेश, तमिळनाडू, महाराष्ट्र इ. राज्यातील कारखान्यातून काम करणारी मुले ही शारीरिकदृष्ट्याा खालावत असल्याचे काही अभ्यासकाचे निरीक्षण आहे. बरगड्याा आत जाणे, शरीराला पोक येणे, कृश शरीर, निस्तेज डोळे अशा काही खुणा त्यांच्या शरीरावर दिसतात. कारखान्यात असुरक्षिततेच्या कारणांपुढे होणारे अपघात त्यातून येणारी अंशतः किंवा पूर्ण दुर्बलता किंवा अन्य कारणामुळे ही मुले ऐन विसीपंचविसीतच काम करायला अपात्र होतात. ज्या बालकामागारांची अल्पवेतनामध्ये बारा–बारा तासाच्या दिवसपाळ्याा, रात्रपाळ्याा करुन अशी परिस्थिती होते त्या बालकामगारांना मात्र ते अकार्यक्षम होताच निर्दनपणे कामावरुन काढले जाते. उत्तरप्रदेशातून 6 ते 11'' वर्षे वयोगटातील मुलांची एक पाहणी करण्यात आली. या

पाहीणीतील 83 म्हणजे 33.5 टक्के मुली कोणत्या ना कोणत्या प्रकारचे कामात गुंतलेल्या होत्या. उत्तर प्रदेशातील गालिचा विणण्याच्या कारखान्यातील 25 टक्के कामगार ही मुले आहेत, तर मिर्झापूर येथील कारखान्यातून 20,000 कामगारांपैकी 8000 कामगार मुले आहेत. काश्मिरमध्ये भरतकाम करावयाच्या व्यवसायामध्ये लहान मुलांची संख्या प्रचंड असून त्यांना एकाग्रचित्ताने, एकाच स्थितीत दीर्घकाळ बसावे लागते, परिणामी पाठीला पोक येतो आणि दृष्टीदोष निर्माण होतो. तर सूरत आणि परिसरात असलेल्या हिऱ्यांना पैलू पाडण्याच्या कारखान्यात पण बाल कामगारांची अशी परिस्थिती आहे.

बाल कामगारांच्या समस्येशी निगडीत आणखी एक गंभीर समस्या म्हणजे बाल–वेठबिगार होय. आंध्रप्रदेशातील वेठबिगारांपैकी 29.0 टक्के ही 16 वर्षाखालील आहेत, तर हाच आकडा कर्नाटकामध्ये 10.3 टक्के , तामिळनाडूंत 8.7 टक्के इतका आहे. वयाच्या पाचव्या वर्षापासूनच या मुलांची वेठबिगारी सुरु झाल्याचे काही पाहण्यांवरुन स्पष्ट झाले आहे. भारतातील बऱ्याच राज्यातून (उदा. बिहार, ओरिसा, महाराष्ट्र इ) कर्जाची परतफेड करण्यासाठी आठ–दहा वर्षाच्या मुली जमीनदाराच्या, सावकाराच्या किंवा मालकाच्या घरी मोलकरीण म्हणून ठेवण्याची पद्धत आहे. तिच्या मोलातून हे कर्ज फेडले जाते. अर्थात त्यात कित्येक वर्ष जातात. काही आदिवासी जमातीत तर पिढ्यानपिढ्या अशा प्रकारे कर्ज फेडले जाते.

चहाच्या मळ्यातून 12 वर्षाखालील मुलांना काम करायला बंदी आहे. पण मळेकर इथेही कौशल्याने मुलीचा उपयोग करुन घेतात. आपल्या आईचे जेवन घेऊन आलेल्या मुलींना 'आईच्या कामात मदत' करायला सांगितले जाते. खाणीमध्ये सुद्धा मुलांचा असाच उपयोग करुन घेतला जातो. मोठे कामगार खाणीमध्ये खोल खुदाईचे काम, कोळसा फोडण्याचे काम करतात. कोळशाच्या खाणीमधून अरुंद वाटेने, बोगद्यातून डोक्यावर पाट्या घेऊन प्रौढ कामगारांना सतत वाकून चालावे लागते. सर्वसाधारणपणे लहान मुले हे काम त्याच्या उंचीमुळे सहज करु शकतात. त्याच कारणामुळे फोडलेला कोळसा खाणीतून तळातून वर भूपृष्ठावर आणण्याच्या कामासाठी लहान मुलांना कामाला लावले जाते. बालकामगारांच्या समस्येच्या संदर्भात लक्षात घेण्यासारखा एक मुद्दा म्हणजे खाजगी, असंघटित क्षेत्रामध्ये बालकामगारांची समस्या गंभीर आहे. याच क्षेत्रामध्ये बालकामगारांचे मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक, शारीरिक, लैगिंक शोषण होते. या क्षेत्रातील मुलांना कामगार कायद्याचे सरंक्षण नसल्याने त्याचे शोषण करणे, कायद्यातून पळवाटा काढणे सोयीचे असते. उद्योगधंद्याच्या हजेरीपत्रकावर बाल कामगारांची नावेच न लिहणे, वय वाढवून लिहिणे, वेतन कमी देणे, यासारख्या प्रकारांनी मुलांचे शोषणच केले जाते.

बालकामगार समितीने (1979) या संदर्भात नोंदलेली निरीक्षणे : या समितीच्या मते मुलांच्या अंगी आज्ञाधारकता, पडेल ते काम करण्याची वृत्ती, अगतिकता, शरणागतता इ. गुण असतात. मुले संघटना करत नाहीत. त्रास देत नाहीत, ती गरजू असतात शारिरिक दृष्ट्या चपळ, चलाख असतात. मुलांना शिक्षा करता येते. या सर्व कारणामुंळे मुलांना मजुरीस लावणे मालकांच्या सोयीचे असते. बालकामगार समितीने (1979) या संदर्भात नोंदलेली निरीक्षणे पुढीलप्रमाणे :

1 पालक निरक्षर आणि अज्ञानी असण्याचा संबंध दारिद्रयाशी, बेकारीशी आहे. कनिष्ठ सामाजिक आर्थिक स्तरातच निरक्षरतचेचे प्रमाण जास्त आढळते अलिगढ येथील कुलूपाच्या कारखान्यात काम करणाऱ्या 80 प्रतिशत बाल कामगारांचे आई वडील अशिक्षित असल्याचे आढळले.

2 कुटुंबातील सदस्यांची संख्या जास्त असणे आणि त्याप्रमाणात कुटुंबाच्या गरजा भागविण्याइतपत उत्पत्र नसणे हे ही एक बालमजुरीचे एक कारण आहे. मुलांची संख्या जितकी जास्त तितके कुटूंबाचे उत्पत्र जास्त असाही गैरसमज काही निरक्षर व अज्ञानी कुटुंबात असतो. अलिगढ येथील पाहणीत बहुसंख्य बालकामगार हे मोठ्या कुटुंबाचे सदस्य असल्याचे आढळले.

3 मानवी निवासासाठी सर्वथैव अयोग्य अशी, अपुरा उजेड, हवा, प्रकाश असणारी घरे, कौटुबिंक ताण–तणाव पालकांचे विभक्त राहणे, पालकांनी त्याग करणे, छळणे, आजारपण, कमावत्या कर्त्या व्यक्तीचा मृत्यु, शारिरिक व्यंग इ. कारणे पण बालमजुरी मागे असतात. या व्यतिरिक्त मुलांची स्वावलंबी होण्याची ओढ, अभ्यास किंवा शाळेची नावड, चैनी वृत्ती, तात्कालिक किंवा प्रासंगिक गरज, व्यसनांना लागणारा पैसा मिळविणे, इ. कारणे ही बालमजुरीस जबाबदार आहेत.

उपाय योजना :

बाल कामगारांच्या समस्येच्या गांभीर्याची जाणीव आंतराष्ट्रीय पातळीवर झाली आहे. मुलांचे सर्व क्षेत्रात होणारे शोषण थांबवून त्यांच्या सर्वांगीण सामान्य विकासासाठी आवश्यक ती सुविधा, साधन सामुग्री उपलब्ध करुन देण्याची आवश्यकता आहे असे राष्ट्रसंघाने स्वीकारलेल्या जागतिक मानवी हक्काच्या जाहीरनाम्यामध्ये म्हटले आहे. भारतीय घटनेने सुद्धा या तत्त्वाचा पुरस्कार केला आहे. परिच्छेद 24 मध्ये 14 वर्षाखालील कुणाही मुलाला कारखान्यात किंवा तत्सम कामावर ठेवता येणार नाही अशी तरतूद केली आहे. मुले आणि युवकांचे शोषण तसेच नैतिक आणि भौतिक उपेक्षेपासून संरक्षण करण्यात येईल. परिच्छेद 39 एफ तसेच परिच्छेद 45 नुसार 14 वर्षापर्यंतच्या सर्व मुलांना सक्तीचे आणि मोफत शिक्षण दिले जाईल. इ. तरतुदी भारताच्या घटनेमध्ये केल्या आहेत. बालकामगार आणि प्रतिबंधन नियमन कायदा 1986 करण्यात आला आहे. याशिवाय काही कायदेशीर उपायांचाही आपल्याला विचार करता येईल.

1948 च्या कारखाना कायद्यामध्ये कलम 67 नुसार 14 वर्षाखालील मुलांना कारखान्यातून कामावर ठेवायला मनाई केली आहे. डॉक्टरांनी शारिरिक तंदुरस्त प्रमाणपत्र दिल्यावर काही अटींवर सुरक्षित ठिकाणी तज्ञ व्यक्तीच्या मार्गदर्शनाखाली युवकांना काम करायला मान्यता दिली आहे. त्याचे कामाचे तास, सुट्टा इ. बाबतीत निश्चित तरतुदी केल्या आहेत.

भारतातील दारिद्र्याची समस्या ही न सुटणारी समस्या आहे. एका रात्रीत ही समस्या सुटणार नाही. जोपर्यंत भारतात दारिद्र्य आहे तोपर्यंत दारिद्र्याशी निगडित बालकामगारासारख्या समस्या राहणारच. याच दृष्टीकोनातून या समस्येकडे पाहिले पाहिजे असे विचारवंतांचे मत आहे. त्यासाठीच बालकामगाराच्या समस्येचे निर्मूलन करण्याबरोबरच बालकामगारांचे जीवन, कामाच्या ठिकाणची परिस्थिती सुसाह्य करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

त्यासाठी त्यांचे कामाचे तास, कामाचे स्वरुप, रजा, सुट्टया इ. निश्चित करणे, किमान वेतनाची शाश्वती देणे, शैक्षणिक, आरोग्य विषयक सुविधा उपलब्ध करुन देणे, कल्याणविषयक कार्यक्रम राबविणे, मर्यादित किंवा छोट्या कुटुंबाच्या मूल्यांचा प्रसार करणे, कौटुंबिक प्रश्नांमध्ये प्रशिक्षित सामाजिक कार्यकर्त्यांचे सल्ला व मार्गदर्शन उपलब्ध करुन देणे. इ. उपायांचा अवलंब मोठया प्रमाणावर केला पाहिजे.

संदर्भ ग्रथ

1 पाटील, लिला बालहक्क, मुलच जेव्हा बोलु लागतात. ग्रथाली प्रकाशन मुंबई– 2006पृ.क्र.– 107

2 तुपे,डॉ.नवनाथ लेख बालहक्काचे स्वरूप एक दृष्टीक्षेप योजना मासिक, प्रकाशन नवी मुंबई जाने.2008पृ. क्र.– 85

3 समाज प्रबोधन पत्रिका मार्च–2011,समाज प्रबोधन संस्था पुणे पृ. क्र.– 47

श""""""""